

İNSAN ONURU

İslâm ve Hıristiyanlıktaki Temelleri

MENSCHENWÜRDE

Grundlagen im Islam und im Christentum

Çalıştay • Symposion
3-4 Ekim • Oktober 2005
Ankara

**Kanonik Bir Kitap Olarak Kutsal Kitap ve
Hristiyanlığın Kutsal Yazısı
Teolojik Amaçlı Tarihsel Notlar
*Gunther Wenz****

**Anahtar Kavramlar: Kutsal Kitap – Yazısallık – İlham –
Kanon – Biblisizm – Hermenötik – Tarihsel Eleştiri**

Okuma ve yazmayı, ancak ömrünün ilk bir kaç yılından sonra, üstelik duyduklarını anlamayı ve konuşmayı öğrendikten bir süre sonra öğrenir insan, onu da öğrenebilirse eğer. İnsanın bireysel tarihi için geçerli olan, insanlık tarihinde de benzer geçerlilikte: Dili, duyulan sesler düzleminden görsel düzleme uyarlayacak, sabitleyip kalıcı ve her an kullanıma uygun hale getirebilecek karmaşık bir göstergeler dizgesinin oluşturulması için, gelişimi belli bir seviyeye gelmiş bir kültür gerekmektedir. Bu işaretler, başlangıçta yalnızca kastedileni resmetmeye ve söz konusu nesnenin dolaysız bir imgesini oluşturmaya yönelik olmuş da olsa, sözcüklerin seslerini esas alan, tutarlı bir yetkinleşme evrimi, çok daha büyük ölçüde soyutlama ve ayımsamaya izin vermiş, bu evrimin sonunda ise, bir cümle kuruluşunu bütün halinde yazıya dökmek, herkesçe her daim deşifre edilebilmesini sağlayacak, anlaşılır bir düzende kâğıda geçirmek mümkün olmuştu. Kâtiplerin zamanı gelmişti. Onların bilgiliği sayesinde, kültürlerin tarihsel varlıkları süreklilik kazanacak ve yüzyıllar gerisini hatırlayabilen bir kültürel bellek oluşacaktı. İnsanlık, tarihsel çağına girmişti.

* Prof. Dr., Sistematik Teoloji Bölümü Öğretim Üyesi, Münih, Ludwig-Maximilians Üniversitesi Protestan Teoloji Fakültesi Dekanı.

Yazı Kültürü ve Din

İnsanın yazıya ait bilgeçiliğinin en kayda değer ürünü kitaptır. Kitap, en azından daha kısa bir süre öncesine kadar, yazıyı kaydetmek için kullanılan şeyler arasında (taş, kil, metal, tahta vs.) en önemli yere sahipti. Bu durum, insanlığın din tarihi için de geçerlidir. Papirüsten oluşmuş bir rulo biçiminde olsun, defter halinde katlanıp ciltlenmiş bir Kodeks (mushaf) şeklinde olsun, özellikle din-tarihsel açıdan bakıldığında, kitap, yazılı olanlar arasında istisnai önemde bir biçimdir. İslâm'ın, Peygamberi Muhammed aracılığıyla (Tevbe 9,29) ve Kur'an'a, Peygambere bahşedilmiş vahiylerin bir derlemesi vasfında gösterdiği büyük hürmetle, kitabı, kitaplı ile kitapsız dinleri katı bir değerlendirmeye ayıran bir dinler tipolojisinin ilkesine yükseltmiş olması, boşuna değildir.

Hristiyanlığın kutsal kitabı, bilindiği üzere 'Kutsal Kitap'tır. Adının da ifade ettiği gibi, Hristiyan ölçütlerine göre Kitapların Kitabı'dır ve kanonik geçerliliktedir. 'Kanon' genel anlamda kural, ölçüt ve kaide anlamına gelir, bu özel bağlamda ise, Kutsal Kitabı Hristiyan din ve inancın yetkeli yazı varlığı ve otantik belgesi olarak niteleyici anlamdadır. Kutsal Kitabın kanonik geçerliliği, sıklıkla yazılarının İlahî ilham kaynaklı oluşuyla temellendirilmekte. Bu yazılar, ilk ve esas yazarlarının Tanrı ya da Tanrısal Ruh olmasıyla, aralarında vazih her tür farklılık rağmen, özde tek ve bütün *bir* Kutsal Yazı'lardır.

İlham Edilmiş Tanrı Sözü

Kutsal Kitabı Tanrı Sözü'nün yazılı hali olarak takdir eden Tanrısal yazarlığın kabulü, yazıya geçiriliş evresine insanların da katıldığını yadsımaz. Bu katılımın ise tam olarak ne mahiyette veya ne kapsamda olduğu, teolojik olarak, farklı ölçülerde takdir edilmiş ve edilmekte: İlahî ilham üzerine fikir yürüten bazıları, Tanrı'nın coşkuyla doldurduğu bu insanlarda, büyüleyici bir üretkenliği de hesaba katarken, yine bazıları için Kutsal Kitabı kaleme alanlar, Kutsal Ruh'un onlara dikte ettiğini sözcüğü sözcüğüne ve harfi harfine yazıya geçiren, 'anonim taş kalemler' misali (anonymi calami), ilahî ilhamın 'aracı araçları'ndan başka bir şey değildirler. Bu 'Dikte Savı'nı, Kutsal Kitap metnindeki -diakritik işaretler ve *iota-subscriptum*'lar (harekeler) dahil- tüm noktalama işaretlerini bile ilahî ilhama bağlayan bir anlayışa vardırmak mümkün. Kimi zaman, Kutsal Kitabın, somut varlığı öncesi, Tanrı katında varoluşu (pre-existence) düşüncesiyle de birleşmiş bu sav, aslen İbranice, Yunanca ve çok az kısmının da Aramice yazılmış Kutsal Kitabın orijinal dilinin mukaddes bir önemde olduğu düşüncesini de içerir ki bu, çeviri edimini daha bir sorunlu hale getirmekte ve nitekim Kitabın kutsal biçimde zikir edilmesinin veya Kitabın bizzat kendisini kültürel bir ubudiyetin nesnesi haline getirmenin, Yazı'yı kullanmanın en uygun biçimi olarak görünmesine kadar varmaktadır.

Kutsal Kitabın 'sözel-ilhamı' savı, bütün Kutsal Kitap'a, farklılık veya ayrıcalık gözetmeyen eşitlikte bir yetke itibarı sağlamaya eğilimliyse de, bu eğilim, Hristiyan kanonunun -kabul edildiği üzere- biri 'Eski', diğeri 'Yeni' olarak adlandırılmış iki farklı Ahit'ten oluştuğu gerçeği karşısında, yine de bir sınıra dayanır. Yeni Ahit, bütün Hristiyan Kiliselerinde aynı metin içeriğinden oluşmaktadır. Eski Ahit bağlamında, Hristiyan âlemi içerisinde olduğu kadar, Yahudilik içerisinde de nicel farklılıklar göze çarpar. Bu farklılıklar, özellikle reform yapanlar tarafından alınmış İbranice Kutsal Kitap'ın kanonunda yer almayan, ancak Hristiyan âleminin büyük çoğunluğu için kanonik hale gelen bir Yunanca'ya çeviri olan Septuagint'in dâhil etmiş olduğu apokriflerle ilgilidir.

Eski ve Yeni Ahit

İbranice Kutsal Kitap'ın eksiksiz metnini içeren ve çoğu bilimsel yayının temel aldığı en eski el yazması, 'Codex Leningradensis' veya diğeri adıyla, 'Codex Petropolitanus'tur. Bu el yazması, Onuncu Yüzyılın başlarında Kahire'de, metni orijinal ünsüzleri ile korumaya çalışan, aynı zamanda da doğru okunabilmesini sağlamak için ona ünlü ve aksan işaretleri ilave eden Masoret'lerin rabbinik alim aileleri tarafından kaleme alınmıştır. Efsaneye göre İ.Ö. 3. Yüzyılda, Mısır'da İskenderiye'deki Yahudi diaspora cemaati için 72 günde 72 Yahudi alim tarafından hazırlanmış olan Septuagint ise, İbranice Kutsal Kitap'ta olmayan bir dizi kitabı da içermesiyle, masoretik metinden sadece diliyle değil, hacmiyle de ayrılır. Bu bağlamda, ne bu durumun tarihsel ayrıntılarına ve teolojik problemlerine, ne de Kutsal Kitabın, göreceli geç dönemdeki tek tek bölüm ve ayetlerin numaralandırılmasına girilmeyecektir. Ancak, İbranice Kutsal Kitap klasik bölümlerinin Tora'nın beş kitabı -ki buna Pentateuch adı verilmiştir (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye), Önceki Peygamberler (Yeşu, Hâkimler, Rut, Samuel ve Krallar) ve Sonraki Peygamberler (İşaya, Yeremya, Hezekiel ve Oniki Peygamber) ile diğeri yazılardan oluştuğuna, Yeni Ahit'in ise kendi içinde dört İncil'e, Havarilerin İşleri, Mektuplara ve Hristiyan kanonun böylelikle sonunu oluşturan Yuhanna'nın Apokalipsi bölümlerine ayrıldığına değinelim.

Yeni Ahit tanıklığının yazıya geçirilmesi ancak zaman içinde gerçekleşmiştir. Başlangıçta içeriği sözlü olarak aktarılır. Bilindiği üzere İsa yazılı kayıtlar bırakmamış, erken Hristiyanlık döneminde ağızdan ağıza aktarılanlar da uzun süre yazıya geçirilmemişti. Erken Hristiyanlığın Kutsal Kitabı böylelikle yalnızca, daha sonraları Eski Ahit olarak adlandırılacak bir kitaptan ibaretti. Eski Ahit, İsa, yandaşları ve ilk Hristiyan cemaatlerce tartışmasız olarak Kutsal Yazı vasfıyla kabul edilmekte ve sürekli kullanılmaktaydı. Bu gerçek, Yeni Ahit içindeki metinlerde şüpheye yer vermeyecek bir açıklıkla dile gelmekte: Üstüne basa basa 'Yazı'dan bahsedilen her yerde, söz konusu olan Yahudilerin Kutsal Kitabı'dır. Kitap sıklıkla alıntılanır ve kendi inancın geçerliliğini, metnin

otoritesine dayandırarak ispatlamak amacıyla zikredilir, ona ilham edilmiş vahiy kaynağı vasfıyla kayıtsız şartsız bir saygıyla yaklaşıldı. Ancak Kitapta söylenenlerin, “interpretatio Christiana” (Hristiyan Yorumu) hükmünce, İsrail’e verilen vaatleri gerçekleştireceği inanılan İsa’nın gelişi ve varlığını açıklar yönde anlamlandırıldığı da bir o kadar açıktır. Böylelikle, çarmıha gerilen ve dirilen Mesih, Hristiyanlığın temelini ve timsalini oluştururken, Hristiyanca bir ‘iki farklı Ahit’ tefriğinde ifadesini bulan, ‘Yeni’ ile ‘Eski’ bir ‘Antlaşma’ arasında yapılan ayırımın da ölçütüdür.

‘Kitapların’ Kitabı

Hristiyanlıkta Kitapların Kitabı olarak görülen Kutsal Kitap, her biri kendi tarihi olan ve ancak uzun bir süre içerisinde yazılı bir kanon çerçevesinde birleştirilen çok sayıda kitaptan oluşması niteliğiyle, başlı başına bir kütüphanedir. Eski Ahit’e ait tek tek metinlerin, kitapların ve sonunda da bir Eski Ahit yazılar bütünü’nün ortaya çıktığı yazınsal süreç yüzyılları kapsarken, Yeni Ahit kanonu da önce onu oluşturan parçalar itibarıyla, yani bir anda değil, ancak zaman içerisinde ortaya konulmuştur. Hristiyanlığın ilk yazılı belgeleri Aziz Paulus’un Mektuplarıdır ki bunlardan yedisinin otantik olduğu şüphesizdir: Romalılara Mektup, Korintlilere 1. ve 2. Mektuplar, Galatyalılara Mektup, Filiplilere Mektup, Selaniklilere 1. Mektup ve Filimon’a Mektup. Bu yazılar büyük olasılıkla İ. S. 51. ile 56. yılları arasında, yani İsa’nın ölümünden ve Paskalya Şahitleri tarafından duyurulan dirilişinden yıllar sonra kaleme alınmıştır.

Kudüs’ün ilk cemaatiyle erken hellenistik Yahudi-Hristiyan cemaatlerin öğreti ve teolojileri kadar, dünyevi İsa’nın söz ve eylemlerinin de rekonstrüksiyonu, ancak gelenek-tarihsel araştırmalar yoluyla mümkündür. Buna zemini Havarî Paulus’un mektupları ve okulu, özellikle sinoptik İnciller, Luka’ya göre Havarîlerin İşleri ile Yuhanna İncili sağlamakta. Sinoptik İnciller (Matia, Markos ve Luka), aralarındaki içeriksel akrabalıktan öte, yazınsal bağlar içinde olduklarına dair işaretler de taşıdıkları için böyle adlandırılmışlardır. Matta ve Luka İncillerinin, artık kaybolmuş, ama bu her iki metin üzerinden rekonstrüksiyonu mümkün bir kaynağın yanısıra bağlı oldukları Markos İncili ise, Yahudi Savaşı dönemi sıralarında, yani İ. S. 70 yılları civarında oluşmuştur. Diğer İncillerin yazılış tarihlerinin ise İ. S. birinci yüzyılın son on yıllarında yazıldığı varsayılıyor.

Bu konuya ve diğer Yeni Ahit’e ait yazılara ilişkin daha kesin ve detaylı bilgiyi, her bir kitabı araştırma konusu yapan ‘Giriş Bilimleri’ vermekte. Daha derine inmeden, Yeni Ahit kitaplarının derlenip, Eski Ahit’in de aralarına katılarak kanonlaştırılmalarının yine belli bir zaman zarfında gerçekleşebildiğine değinmekle yetinelim. Ancak İ. S. 4. Yüzyılda ‘Kanon’ kavramı atfedilen iki bölümlü Hristiyan Kutsal Kitabı, yine ancak bir kaç yüzyıl içinde nispeten net

olarak tanımlanmış sınırlarla, kendi içinde kapalı bir kitabın şeklini almıştır ki bu arada tek tek yazıların –yalnızca bahsi geçen Eski Ahit apokrifleri değil, İbranilere Mektup ya da Yuhanna Apokalipsi bağlamında da– kanonlukları, ikinci dereceden kanonlukları ya da kanon dışlıkları ile ilgili tartışmalar da hiç bir zaman tümüyle kapanmamıştır. Diğer taraftan Erken Kilise, Yeni Ahit’in çekirdeğini oluşturan kanonik kitaplar üzerinde olduğu kadar, Eski Ahit’in – Markion gibi, aksini talep eden bir gnostikten farklı olarak– Hristiyan Kutsal Kitabının sabit ve vazgeçilemez bir parçası sayılması konusunda da tam bir birlik içindeydi.

Kutsal Ruh ve Harf

‘Kutsal Kitap’ kitabının doğruca gökten düşmediği, aksine tarihsel bir süreç içinde aktarıldığı gerçeği, Hristiyan teologlar arasındaki en köktenci ‘sözel-ilham’ kuramcılarının da bilmediği bir şey değildi. Zaten, Yazı’nın harfi ile Tanrı’nın Sözü arasında dolaysız bir denklik veya eşitlik görme tutumunu, Hristiyan Kutsal Kitap anlayışına özgü bir kuralsallık olarak görmemek gerekiyor. Gerçi geleneğe istinaden, Kutsal Yazı’nın İlahî ilham kaynaklı olduğu varsayılmaktaydı. Ancak ilham nosyonu, yalnızca ve öncelikle Yazı’nın harfleri veya sözcüksel biçimi bağlamında değil, aksine çoğunlukla Kutsal Kitabın dışı vurduğu içsel cevheri ve yüceltici (Ruh veren) manası bağlamında anlaşılmaktaydı. Kutsal Yazı yasal bir norm olarak değil, Kurtuluşun belgesi ve kaynağı olarak hürmete şayandı. Onu inancın, iman ve dinî öğretinin kanonik ölçütü yapan, kurtarıcı içeriğidir.

Kutsal Yazı anlayışının nomistik (yasasal) yönde şekilleneşmesi ve Kutsal Kitap’taki her sözcüğü eş değerde sayıp, onu cümlesi cümlesine ve harfi harfine İlahî ilhama dayandıran bir ‘Kutsal Kitapçılık’ (Biblisizm, Biblişizmus) doğması ise, ancak Resmî Kilisenin Kutsal Yazı’yı yorumlama, kanonsuluğunu temellendirme veya tekrar sorgulama konusunda tek yetkili sayılması gerektiği yönündeki aşırı iddiasına, yine benzer aşırılıkta gösterilmiş bir tepkinin sonucuydu. ‘Biblisist’ eğilimlerin ve ciddi yazınsal çalışmalar bütünü olarak karşımıza çıkan, sözel-ilham’ kuramlarının özellikle protestan çevrelerde ortaya çıkmış olması, pek de şaşırtıcı değildir. Bunun altında, eski protestan “ortodoksluğunda” de yer yer savunulmuş olan, sonralarıysa modifiye hallerde etkin olmayı sürdürmüş, piyetist, evanjelikal (incilci) veya muhtelif başka biçimlere bürünmüş bir düşünce; bir Resmî Kiliseden veya başka bir cepheden gelen resmî bir otorite talebine ancak yanılmaz bir Kutsal Yazı otoritesini resmen sabitlemekle karşı gelinebileceği düşüncesi yatmaktadır. Reformasyonun canlı bir Papa’yı kağıttan bir Papa’ya değiştiği yönündeki Katolik nükteyi de, bu bağlamda anlamak gerek.

Ancak Luther’in kendisi ne ‘biblisist’ ne de ‘sözel-ilham’ savının taraftarıydı, onun bu tutumu, diğer reformu savunanların çoğunluğu için de

geçerlidir. Gerçi Luther yalnızca kendi çağının Resmî Kilisesinin, herhangi bir içerikle belgelemeden ortaya attığı resmî otorite iddialarını reddetmekle kalmıyor, diğer taraftan Ortaçağ'da yaygın olan Kutsal Yazı'nın dört kat anlam taşıdığı savını da yadsıyordu: Ona göre alegorik, ahlâkî ya da anagojik anlamlar değil, yalnızca sözcüğün düz anlamı doğru tefsir için bağlayıcı olmalıydı. Ancak Luther bununla Tanrı Sözü ile Yazı harflerinin şekilsel eşitlik veya denklikte görüleceği çıkarımında bulunmaz ki, temsil ettiği 'sola-scriptura' (yalnız yazı) ilkesi de bir Yazı-Formalizmine dönüşmez. Belirleyici olan, Kutsal yazı'nın, cevher ve özüne yoğunlaştığında anlamını hakikaten kendiliğinden açan kurtarıcı içeriği: Yüzünü günaha çevirmiş bir insanlık ve kötülüğe terk edilmiş bir dünyaya, İsa şahsında ifa edildiği gibi, Tanrı çocuğu oluşu, Tanrı'nın kurtuluşunun müjdesidir.

Kutsal Yazı Yetkesi ve Tarihsel Eleştiri

Yaygın kaniya göre reformasyonun Kutsal Yazı ilkesi, Yeni Çağın başlangıcı ve bu Yeni Çağ'ın bağlamından türemiş tarihsel-eleştirel tefsir yöntemiyle birlikte, onu temelden sarsan bir meşruiyet krizine girmiştir. Ancak bu kriz, zaten reformasyona has bir nüve değil, aksine Hristiyanlık alemini genelinde önemli sayılan Kutsal Yazı ilkesinin öncelikle kendisinden ziyade, aslında onun belirli bir şekilci-yetkeci biçimini ilgilendirmektedir. Modern eleştirinin sorguladığı, çoğunlukla Kutsal Yazı'nın içeriksel anlamından ziyade, Kutsal Yazı'nın yetkesini sözel/ sözsöz/sözlü-ilham' türünden sav ve kuramlarla şekilsel olarak temellendirme çabaları idi. Kutsal Yazı kanonunun her bir kitap ve metnini, tarihî kökeni açısından, tarih düzleminde irdelemeye çalışan bir araştırma, öncelikle bu savların 'zamana göre değişmezlik' ve 'ebedî geçerlilik' iddialarını çürütme amacındadır. Zaten tarihselleştirilerek şekilsel yetkelik iddiası çürütülmeye çalışılan, sadece ve ilk etapta Kutsal Kitabın kendisi de olmamıştır. Aksine, ister mukaddes metinlerle, ister mukaddes kurumlar veya kurumsal kişilerle ilgili olsun, bir esas olarak kendilerini gösterdikleri her bağlamda şekilsel-yetkeci tüm iddialar eleştiri nesnesi olmuştur. Bu gelişim sürecinin, en azından kabataslak olarak hakkını vermek için, Aydınlanma hareketini ve bu hareketin Batı Kiliseleri bölünmesi ile bağlantısını detaylıca çözümlemek gerekir ki, bu da bu bağlamda kısmen bile olsa mümkün değildir. Bu nedenle, tarihsel kanon ve Kutsal Yazı eleştirisinin başlangıcı ve çıkış noktalarına dair bir kaç düşünce ifade etmekle yetineceğiz.

Oluşan, hep var değildi; hep olmamış olansa dönüşkendir. Dönüşken olan ise, zamana göre değişmez, aracıya gerek duymaz ve dolaysız bir yetke iddiasını daha baştan kaybetmiştir. Bu anlamda, ünlü bir dogma ve Kutsal Kitap eleştirmeninin Alman teologlar arasında yaygın bir sözünü örneklersek, geçerli olan şudur: Kanonun tarihi, kanonun kendi eleştirisidir. Bu anlamdaki tarihsel kanon eleştirisi ancak çok ender durumlarda radikalleşip tutumunu Kutsal

Yazı'nın yetkesini hepten yadsımaya vardırmaştır. Genellikle, 'zamana göre değişmez içerik' ile 'zamana göre değişken ifade biçimi', 'içsel öz' ile 'dışsal dilsel biçim', veya 'özgün niyet' (genuin intention) ile 'bu niyeti gerçekleştirme biçimi' arasında yapılan ayırimlarda olduğu gibi, çok daha ılımlı bir yaklaşım söz konudur. Yorumbilimsel bağlamda yine yaygın olan bir başka nosyon, 'uyum düşüncesi'dir: Bu düşünceye göre, Kutsal Kitap sözlerinin Tanrısal yazarı, insan alıcılarının kısıtlı kavrama yetisine adapte olmak ya da Kutsal Kitap yazarları grubu, çağdaşlarının, şimdiye göre daha az gelişmiş zekâ kapasitesine ayak uydurup, uyum sağlamak ve uygun dilsel ifade biçimini seçmek durumundaydılar.

Farklılık ve Çoğulluk

Ne olursa olsun bütün bu girişimlerin ortak hedefi; güncel bir bakışla Kutsal Kitabın -kayıtsız şartsız, hiç bir ayırıma izin vermeyen- yetke iddiasının yükünden kurtulmak ve hem dinî, hem de insanî anlamda bir otonomi için gerekli serbest alanları yaratmaktır. Bu ihtiyaca, arada birbirine uymayan metin biçimleri, farklı kitapları ve metinleriyle Kutsal Kitabın kendi içindeki farklılığına dair artan bir idrak da destek verdi. Tarihsel Kutsal Kitap eleştirisi ise, Kutsal Kitap içerisindeki çoğulluk ve bireysel farklılıklara işaret ederken, dinî hayatın artarak çoğullaşmasını ve bireyselleşmesini mümkün kıldı. Dinin iç ve dış hayatının dışsal otoriteden bireysel çoğullaşmaya doğru özgürleşmesine eğilen bu ilgi, en az, efsanevi veya kurgusal aktarım külliyatı içindekileri teşhis ederek, tarihsel gerçeği ortaya çıkarma gayesi kadar önem taşımaktadır.

Tarihsel-eleştirel yöntem ise, tam anlamıyla Kutsal Yazı ilkesinin değil ama şekilsel-yetkeci uygulamasının krizine sebep olurken, en geç, 'tümel bir tarihsel göreceleştirme' evresine girdiği, yani bizzat kendini de göreceleştirmek zorunluluğu ile karşılaştığı anda, kriz belirtilerini kendi de gösterir hale gelmiştir. Tarihselciliğin uğradığı bu kriz, içinde yaşandığı postmodern şartlarını öncesine dayanan bir konu. Ancak bu başlı başına bir bölümüdür ve bir önceki bölüm anlaşılıp tartışıldıktan sonra anlamlı bir şekilde ele alınabilir.

Önerilen Kaynaklar

The Bible. Its authority and interpretation in the Ecumenical Movement. Editör: Ellen Flesseman-van Leer, Genf 1980 (Faith and Order Paper 99)

James Barr, *Holy Scripture. Canon, Authority, Criticism*, Richmond 1982/Oxford 1983

Brevard Childs, *Biblical Theology. A Proposal*, Minneapolis 2002